

Η ΠΟΛΙΣ-ΚΡΑΤΟΣ :
ΠΑΡΑΓΩΓΟ ΚΑΙ ΠΑΡΑΓΩΝ
ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΜΙΧΑΗΛ ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ

*Κύριε Πρόεδρε τῆς Ἀκαδημίας,
Κύριοι Πρόεδροι,
Κύριοι Συνάδελφοι,
Κυρίες καὶ Κύριοι,*

Τὰ ἐκφραστικά μέσα πού διαθέτω εἶναι κατώτερα ἀπὸ ἐκεῖνα πού χρειάζομαι γιὰ νὰ ἀποδώσω τὰ συναισθήματα πού μὲ διακατέχουν τούτην τὴν ὥρα.

Κύριοι Συνάδελφοι,

Δεχθεῖτε, παρακαλῶ, τὶς εὐχαριστίες μου γιὰ τὴ μεγάλη τιμὴ πού μοῦ ἐπιδαψιλεύσατε, καλώντας με νὰ συμπαρακαθῆσω μαζί σας καὶ νὰ μετάσχω μὲ τὶς μικρὲς δυνάμεις μου στὸ ἔργο πού ἐπιτελεῖτε. Στὸ λίγο διάστημα πού εἶμαι κοντά σας ἀναμέτρησα τὶς πνευματικὲς καὶ ἠθικὲς εὐθύνες πού τὸ συνοδεύουν καὶ διδάχθηκα πολλά. Ὑπολογίζω στὴν εὐμενῆ συνδρομὴ σας, γιὰ νὰ μπορέσω νὰ ἀνταποκριθῶ στὰ καθήκοντά μου.

Κύριε Πρόεδρε,

Σᾶς εὐχαριστῶ γιὰ τοὺς φιλόφρονες λόγους, μὲ τοὺς ὁποίους δώσατε τὸν τόνο στὴν τελετὴ τῆς ἐπίσημης ὑποδοχῆς μου στὴν Ἀκαδημία τῶν Ἀθηνῶν. Σᾶς τοὺς ὑπαγόρευσε ἡ εὐγενικὴ καρδιά σας καὶ ἡ καλὴ διάθεσή σας ἀπέναντι μου.

Ἀγαπητὴ Συνάδελφε Κύριε Διονύσιε Ζακυθινέ,

Ἀφοῦ ὑπῆρξατε ἐπὶ πολλὰς δεκαετίες πρεσβύτερος ἐν ἐπιστήμῃ ἀδελφός καὶ πρόθυμος σύμβουλος, δεχθήκατε νὰ γίνετε καὶ ἀνάδοχός μου ἐν Ἀκαδημίᾳ. Σᾶς εὐχαριστῶ γιὰ τὴν τιμὴ πού μοῦ ἐκάματε καὶ γιὰ τὴ θερμότητα τῆς προσλαλιᾶς σας.

Κύριοι Συνάδελφοι,

Μὲ καλέσατε ἀνάμεσά σας ἐκτιμώντας κάποιες ἐπιστημονικὲς ἐπιδόσεις μου. Ἄλλ' αὐτὲς δὲν εἶναι ἀποκλειστικὰ δικές μου. Σὲ μεγάλο βαθμὸ ὀφείλονται στὴν ἀγωγή καὶ στὴν ἐκπαίδευση πού ἔλαβα ἀπὸ γονεῖς καὶ διδασκάλους. Στὴ μέση ἐκπαίδευση εἶχα τὴν τύχη νὰ διδαχθῶ ἀπὸ μελλοντικὸς πανεπιστημιακούς, τοὺς ἀειμνήστους Γιάννη Ἀποστολάκη καὶ Χαρίτωνα Χαριτωνίδη, ἔπειτα καὶ Ἀκαδημαϊκό, κα-

θώς και τὸν ἀειθαλῆ Γιάννη Κακριδῆ. Στὴ φιλοσοφικὴ Σχολῆ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν δέχθηκα κατ' ἐξοχῆ τὴ διδασκαλία καὶ τὴν ἐπιστημονικὴ καθοδήγηση τῶν ἀειμνήστων Σωκράτη Κουγέα, Κωνσταντίνου Ἀμάντου, Ἀντωνίου Κεραμοπούλλου, Νίκου Βέη, Γεωργίου Ἀναγνωστοπούλου. Ὡς δάσκαλό μου ἀναφέρω πάντοτε καὶ τὸν σεβαστὸ Πρόεδρο Κωνσταντῖνο Τσάτσο, γιατί παρακολούθησα ἐπὶ πολλὰ χρόνια τὸ φιλοσοφικὸ φροντιστήριό του μὲ μεγάλη μου ὠφέλεια. Ἀργότερα, στὸ Παρίσι, ἐνισχύθηκα ἠθικὰ καὶ πρακτικὰ ἀπὸ τοὺς ἀείμνηστους καθηγητὲς Fernand Charouthier καὶ André Aymard, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸν ἀκμαῖο καθηγητὴ Pierre Demargne. Ὅφειλόμενο χρέος ἀποτίω ἐπίσης, ἀναγνωρίζοντας ὡς δασκάλους μου ἐκείνους ἀπὸ τοὺς συμφοιτητὲς μου ποὺ μᾶς καθιστοῦσαν κοινωνοὺς τῶν ὁποίων ἀναγνωσμάτων τους, ποὺ ἦσαν καὶ πολλὰ καὶ ποικίλα καὶ σημαντικὰ. Ἐκείνη τὴν ἐποχῆ, γύρω στὸ 1930, οἱ φοιτητὲς διαβάσαμε πολὺ: ὄχι μόνο τὰ ἀπαραίτητα γιὰ τὶς ἐξετάσεις, ἀλλὰ καὶ ξένα ἐγχειρίδια καὶ ἐπιστημονικὲς μελέτες καὶ κλασσικὰ λογοτεχνήματα καὶ προσπαθοῦσαμε νὰ ἐξοικειωθοῦμε μὲ τὰ πρωτοποριακὰ ρεύματα. Συζητώντας, ἀνταλλάσσαμε γνώσεις καὶ ἐντυπώσεις καὶ παρακινούμαστε ἀμοιβαῖα στὴν ἀνακάλυψη νέων πνευματικῶν θησαυρῶν.

Ἡ ἀπόλυσή μου ἀπὸ τὴ δικτατορικὴ κυβέρνησις εἶχε δυσμενεῖς ἐπιπτώσεις στὴν ἐπιστημονικὴ παραγωγὴ μου. Θὰ ἦσαν πολὺ πιὸ ἐκτεταμένες, ἂν δὲν μοῦ προσφερόταν ἄλλη θέσις, στὸ ἐξωτερικό. Γιὰ τοῦτο ἀναπολω μὲ εὐγνωμοσύνη ὅλους τοὺς ξένους συναδέλφους ποὺ προκάλεσαν σχετικὲς προσκλήσεις καὶ ἰδιαίτερα τοὺς φίλους τῆς Ἀυτῶν ποὺ μὲ κάλεσαν κοντὰ τους καὶ ἀγωνίσθησαν, μαζὶ μὲ μέλη τῆς Académie des Inscription et Belles-Lettres, νὰ κάμψουν τὴν ἀπροθυμίαν τοῦ καθεστώτος νὰ μοῦ ἐπιτρέψει τὴν ἐξοδὸ ἀπὸ τὴ χώρα.

Στὴ σχέση μαθητῆ πρὸς δάσκαλο, ποὺ μὲ συνέδεσε μὲ τὸν ἀείμνηστο Σωκράτη Κουγέα ἀπὸ τὴ χρονιά ποὺ ἤμουν πρωτοετῆς φοιτητῆς ὡς τὸ θάνατό του, ἤλθε τώρα νὰ προστεθεῖ μιὰ ἄλλη σχέση: ἡ ἔδρα ποὺ μοῦ κάνατε τὴν τιμὴ νὰ μοῦ ἐμπιστευθεῖτε, Κύριοι Συνάδελφοι, εἶναι ἀναβίωση ἐκείνης ποὺ λάμπρυνε μὲ τὴν ἐπιστήμη του καὶ τὸ ἠθικὸ ἀνάστημά του ὁ μπάρμπα-Σωκράτης: ἔτσι ἀποκαλοῦσαμε μὲ τρυφερότητα οἱ πιὸ στενοὶ μαθητὲς του ἐκεῖνον τὸν ἄνδρα ποὺ ἐνέπνεε ἄπειρο σεβασμὸ καί, ὅταν χρειάζοταν, τὸ δέος. Βεβαιωθεῖτε, παρακαλῶ, ὅτι ἔχω συναίσθησις τῶν προσθέτων καθηκόντων, μὲ τὰ ὁποῖα μὲ βαραίνει ἢ διαδοχῆ τοῦ ἀειμνήστου δασκάλου μου.

Ἀπὸ τὶς παραδόσεις καὶ τὰ φροντιστήρια τοῦ Κουγέα καὶ τοῦ Κεραμοπούλλου βλάστησε τὸ ἐνδιαφέρον μου γιὰ τοὺς διάφορους τύπους ἀρχαίων ἐλληνικῶν κρατῶν, καὶ μάλιστα γιὰ ἐκεῖνον ποὺ οἱ πρόγονοί μας χαρακτήριζαν μὲ τὸν ὄρο π ὀ λ ι ς. Τότε διάβασα γιὰ πρώτη φορὰ τὰ «Πολιτικά» τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἀνάμεσα σ' ἄλλα

θέματα, προσέγγισα και τοῦτο κατὰ διαστήματα, χωρίς νὰ βιασθῶ νὰ τὸ προωθήσω. Ἐκ τῶν δύο ὅμως χρόνια ἀσχολοῦμαι κυρίως μ' αὐτό. Εἶναι λοιπὸν εὐνόητο καὶ συγγνωστό ὅτι ἐπέλεξα μέσα σ' αὐτὸν τὸν κύκλο τὸ θέμα τῆς ἀποψινῆς ὁμιλίας μου.

Τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ κράτη ὑπάγονται σὲ διάφορους τύπους. Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες τὰ διέκριναν μὲ τοὺς ὄρους: ἔθ ν ο ς, π ό λ ι ς, σ ύ σ τ η μ α δ ή μ ο ν, κ ο ι ν ό ν. Κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ προστέθηκε ἕνας νέος τύπος, ἡ ἑλληνιστικὴ μοναρχία, ποὺ ὅμως δὲν πῆρε διακριτικὸ ὄνομα· ὁ λόγος θὰ φανεῖ σὲ λίγο. Ἐκ τῆς ἄλλης μεριᾶς ὑποψιάζομαι ὅτι σὲ πολὺ παλιὰ ἐποχὴ ὑπῆρξε καὶ ἕνας ἄλλος τύπος κράτους, ποὺ δὲν ἐπέζησε στοὺς ἱστορικοὺς χρόνους: αὐτὸς ὁ τύπος περιοριζόταν σὲ μία κόμη.

Ἡ λέξις π ό λ ι ς σήμαινε ἀρχικὰ «ἀκρόπολη». Ἐπειτα πῆρε τὴ σημασίαν τοῦ οἰκισμοῦ ποὺ προστατεύετο ἀπὸ ἀκρόπολη. Στὴ συνέχεια χαρακτήρισε τὸ κράτος ποὺ ὁργανώθηκε γύρω ἀπὸ ἕναν τέτοιον οἰκισμόν. Ἀργότερα τὴ βλέπουμε νὰ δηλώνει τὸ κράτος γενικά. Παράλληλα συναντοῦμε τὴ λέξις π ό λ ι ς νὰ χρησιμοποιεῖται γιὰ ἀνθρώπινες ὁμάδες: τοὺς κατοίκους μιᾶς πόλεως· τοὺς πολῖτες καὶ γενικότερα τοὺς ὑπηκόους ἑνὸς κράτους τύπου π ό λ ε ω ς. Ἡ ἴδια προσέλαβε ἀκόμη τὶς σημασίας «ἐκκλησία τοῦ δήμου», «πολιτικά δικαιώματα», «πολιτικὸς βίος», «ἐπικράτεια» καὶ ἄλλες, ποὺ παραλείπω, γιατί δὲν ἀνήκουν στὸ πολιτικὸν λεξιλόγιον. Μετὰ τὴν ἀρχαιότητα ἡ λέξις π ό λ ι ς ἔχασε ὅλες τὶς πολιτικὰς σημασίας τῆς καὶ περιορίσθηκε στὴ σημασίαν τοῦ ἀστικοῦ οἰκισμοῦ, μὲ τὴν ὁποία χρησιμοποιεῖται ὡς σήμερα. Ἄλλα δεδομένα μᾶς δείχνουν, πῶς ἀντιλαμβάνονταν οἱ ἀρχαῖοι τὸ κράτος ποὺ ὀνόμαζαν μ' αὐτὴ τὴ λέξις: 1) Ὁ Ἀριστοτέλης ὀρίζει αὐτὸ τὸ κράτος ὡς εἶδος κ ο ι ν ω ν ί α ς, δηλαδὴ ὡς κοινότητα ἀνθρώπων, σὴν ὁποίαν ὑπάγει ἄλλοτε τοὺς πολῖτες, ἄλλοτε τοὺς ἴδιους καὶ τὰ μέλη τῶν οἰκογενειῶν τους, ἄλλοτε ὅλους τοὺς ἐλεύθερους, ἄλλοτε καὶ τοὺς δούλους. 2) Οἱ ἀρχαῖοι ὀνόμαζαν τὰ κράτη π ό λ ε ω ν ὄχι μὲ τὸ ὄνομα τῶν ἀντιστοίχων οἰκισμῶν (π.χ. Ἀθῆναι, Κόρινθος), οὔτε μὲ τὸ ὄνομα τῶν ἀντιστοίχων περιφερειῶν (π.χ. Ἀττικὴ, Κορινθία), ἀλλὰ μὲ τὸ ἐθνικὸν τῶν πολιτῶν ἢ, γενικότερα, τῶν κατοίκων (π.χ. Ἀθηναῖοι, Κορίνθιοι). 3) Οἱ ἴδιοι δὲν εἶχαν τὴν ἔννοιαν τοῦ κράτους ὡς ὄντοσδήποτε διαφορετικῆς ἀπὸ τοὺς πολῖτες τοῦ οὔτε τὴν ἔννοιαν τῆς δημόσιας περιουσίας, τὴν ὁποία θεωροῦσαν κοινὴν περιουσίαν τῶν πολιτῶν. Ἐκ τῶν αὐτῶν δεδομένων προκύπτει ὅτι οἱ ἀρχαῖοι ταύτιζαν τὸ κράτος τύπου π ό λ ε ω ς μὲ μίαν ὁμάδα ἀνθρώπων. Τὸ ἀκριβὲς περίγραμμά αὐτῆς τῆς ὁμάδας, ρευστὸν στὰ ἀριστοτελικὰ κείμενα καὶ ἀσαφὲς μέσα ἀπὸ τὰ ἄλλα δεδομένα, ὀρίζεται ἀπὸ ἄλλα στοιχεῖα: Πλεῖστα ἀρχαῖα χωρία μαρτυροῦν τὸ συμβιβαστὸν τοῦ κράτους π ό λ ε ω ς μὲ τὴν παραδοσιακὴν βασιλείαν, δηλαδὴ μὲ πολιτεύματα χωρὶς πολῖτες. Ἄρα ἡ κοινότητα ποὺ ἀποτελοῦσε τὸ κράτος π ό λ ε ω ς ἦταν εὐρύτερη ἀπὸ τὰ ἄρρενα ἐνήλικα μέλη τῆς, τοὺς πολῖτες τῶν ἀβασιλεύτων καθεστώτων. Ἐκ τῆς ἄλλης πλευρᾶς ἔχουμε ἐνδείξεις ὅτι αὐτὴ ἡ κοινότητα δὲν περιλάμβανε τοὺς μετοίκους καὶ τοὺς δούλους.

Ὅπως τὰ κράτη τύπου π ό λ ε ω ς, ἔτσι καὶ τὰ κράτη τύπου ἔ θ ν ο υ ς συνέπιπταν μὲ μία κοινότητα, ἡ ὁποία ἦταν ἓνα «ἔθνος» δηλαδὴ ἓνα φύλο, ὅπως λέμε σήμε-ρα. Ἡ ταύτιση κράτους καὶ ομάδας, σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσιν, μαρτυρεῖται ἀπὸ τὴ διπλῆ σημασία τοῦ ὄρου ἔ θ ν ο ς, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι τὰ κράτη ἔ θ ν ῶ ν, ὀνομάζονταν, ὅπως καὶ οἱ π ό λ ε ι ς, μὲ ἔθνικὰ ὀνόματα: Μακεδόνες, Μολοσσοί.

Τὰ κράτη ποὺ χαρακτηρίζονταν ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους σ υ σ τ ῆ μ α τ α δ ῆ μ ω ν περιλάμβαναν δήμους, δηλαδὴ κῶμες. Καὶ αὐτὰ δηλώνονταν μὲ ἔθνικὰ ὀνόματα: Ἑραιεῖς, Δυμαῖοι.

Μὲ τὸν ἴδιον τρόπο ἐκφέρονταν καὶ τὰ κ ο ι ν ά, ποὺ ἦσαν ὁμοσπονδίες ἢ συνομοσπονδίες π ό λ ε ω ν: Φωκεῖς, Βοιωτοί, Αἰτωλοί, Ἀχαιοί.

Ὅλα λοιπὸν τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ κράτη, ποὺ ἀναλύσαμε, ἀπλὰ καὶ ὁμοσπονδιακά, ταυτίζονταν μὲ μία κοινότητα, τὴν κοινότητα τῶν πολιτῶν καὶ τῶν μελῶν τῶν οἰκογενειῶν τους. Βέβαια, αὐτὴ ἡ διαπίστωση ἀφορᾷ στὴν τυπικὴ διάστασιν τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κράτους, ὅπως καὶ στὴν ἰδέα ποὺ εἶχαν γιὰ τοῦτα τὰ κράτη τους οἱ ἀρχαῖοι Ἑλληνες. Οἱ ἴδιοι διέστελλαν ἀπὸ τὸ κράτος τοὺς φορεῖς τῆς ἐξουσίας μέσα στοῦ κράτος. Γιὰ νὰ ἀποδώσουν αὐτὴν τὴν ἔννοια, ἔπλασαν τὸν ὄρο π ο λ ί τ ε υ μ α, ποὺ δὲν πρέπει νὰ τὸν καταλαβαίνουμε μὲ τὴ σύγχρονή του σημασία. Ἡ σημερινὴ ἔννοια «πολίτευμα» ἀποδιδόταν ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους μὲ τὸν ὄρο π ο λ ι τ ε ι ά. Ὁ ὄρος π ο λ ί τ ε υ μ α ὀρίσθηκε ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη ὡς «τὸ κύριον τῆς πόλεως», τὸ στοιχεῖο ποὺ κυριαρχεῖ μέσα στοῦ κράτος. Ὁ ἴδιος εἶπε ὅτι αὐτὸ τὸ στοιχεῖο ταυτιζόταν ἄλλοτε μὲ ἓναν ἄνθρωπο, ἄλλοτε μὲ λίγους καὶ ἄλλοτε μὲ πολλοὺς. Ἐνας: ἦταν ὁ παραδοσιακὸς βασιλέας ἢ ὁ τύραννος· λίγοι: οἱ πολῖτες μιᾶς ὀλιγαρχίας· πολλοί: οἱ πολῖτες στὴ δημοκρατία.

Ἐνας ἦταν καὶ ὁ ἑλληνιστικὸς μονάρχης. Ἀλλ' αὐτὸς δὲν ἦταν τὸ «κύριον» στοῦ ἐσωτερικὸ μιᾶς κοινότητας ποὺ ταυτιζόταν μὲ τὸ κράτος· ἦταν τὸ ἴδιο τὸ κράτος. Γιὰ τοῦτο οἱ ἀρχαῖοι δὲν ἔπλασαν ἰδιαίτερον ὄρο γιὰ τὶς ἑλληνιστικὲς μοναρχίες, ἀλλὰ τὶς δήλωναν συνοπτικὰ μὲ τὸν ὄρο «οἱ βασιλεῖς» καὶ κάθε μία χωριστὰ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ἐκάστοτε ἡγεμόνα: βασιλεὺς Πτολεμαῖος, βασιλεὺς Ἀντίοχος.

Συνοψίζουμε: τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ κράτη, ἀντίθετα μὲ τὴ ρωμαϊκὴ *res publica* καὶ τὰ γνώριμα σὲ μᾶς κράτη τῶν νεωτέρων χρόνων, ταυτίζονταν μὲ φυσικὰ πρόσωπα: μὲ ἓνα φυσικὸ πρόσωπο ἢ ἑλληνιστικὴ μοναρχία· μὲ μία κοινότητα τὰ παλαιότερα ἀπὸ αὐτὴν ἑλληνικὰ κράτη. Αὐτὲς οἱ κοινότητες ἦσαν δύο εἰδῶν: οἱ κοινότητες ποὺ ταυτίζονταν μὲ κράτη ἔ θ ν ῶ ν εἶχαν φυλετικὴ ὀντότητα· οἱ κοινότητες ποὺ ταυτίζονταν μὲ κράτη π ό λ ε ω ν ἢ σ υ σ τ ῆ μ ά τ ω ν δ ῆ μ ω ν ἢ ἀπλῶν δ ῆ μ ω ν εἶχαν συγκροτηθεῖ κατὰ χώραν, ἀπὸ συνοίκους, τὰ πρῶτα μέσα καὶ γύρω ἀπὸ μιὰ πόλιν, τὰ ἄλλα σὲ μία περιοχὴ χωρὶς πόλιν. Οἱ κοινότητες ποὺ ταυτίζονταν μὲ

κ ο ι ν ά είχαν διπλή ιδιότητα: ήσαν έθνη, από την καταγωγή τους, και άθροισμα τών μελών τών όμοσπόνδων τοπικών κοινοτήτων.

Τά παλαιότερα από τά κράτη τύπου πόλεως ιδρύθηκαν από ομάδες μεταναστών ή προσφύγων που είχαν αποσπασθεί από τά μητρικά έθνη τους, κατά τις μετακινήσεις που σημειώθηκαν ανάμεσα στο 1125 και στο 900 π.Χ. Οί περισσότερες από αυτές τις ομάδες μεταναστών ανήκαν στο δωρικόν έθνος, που διασπάσθηκε σε πολλά μικρά τμήματα και αυτά έδωσαν νέα σειρά μεταναστών. Όμάδες προσφύγων, έκτοπισμένων από τους Δωριείς και άλλα μεταναστευτικά φύλα, τράπηκαν προς τις Κυκλάδες, τά νησιά και τά παράλια του ανατολικού Αιγαίου, την Κύπρο. Οί ομάδες τών μεταναστών ή τών προσφύγων ίδρυναν άμέσως κράτη στους τόπους της εγκαταστάσεώς τους. Τουτό μαρτυρείται από διάφορες παραδόσεις· είναι όμως και εύλογο: οί επήλυδες αντιμετώπιζαν σοβαρά προβλήματα έσωτερικής όργανώσεως και διοικήσεως και κρίσιμο πρόβλημα ασφαλείας· δε θα μπορούσαν να επιβιώσουν χωρίς την ανάπτυξη κρατικού μηχανισμού. Αυτά τά κράτη έγιναν σχεδόν άμέσως ή άργότερα κράτη του τύπου π ό λ ε ω ς. Προϋπόθεση αυτής της εξέλιξεως ήταν ή ανάπτυξη του μοναδικού ή του κύριου οικισμού τους σε πόλη. Για να γίνει τουτό το τελευταίο, χρειάζονταν δύο πράγματα: προστασία αυτού του οικισμού από ακρόπολη και εγκατάσταση σ' αυτόν της κυβερνήσεως. Η ανάπτυξη παραγωγικών δραστηριοτήτων δευτερογενών και τριτογενών καθώς και ή οικιστική παράμετρος δεν άποτελοῦσαν άπαραίτητα χαρακτηριστικά της αρχαίας πόλης.

Τά έθνη που δε διασπάσθηκαν κατά τις μεταναστεύσεις σχημάτισαν κράτη τύπου έ θ ν ο υ ς. Το ίδιο συνέβη με μερικά πολύ μεγάλα τμήματα έθνών, π.χ. τά δύο τμήματα τών Λοκρών και τά άδελφά τών Αίτωλών και τών Ηλείων. Αυτά τά κράτη δεν είχαν άστικό κέντρο και διέθεταν αδύνατη κεντρική έξουσία. Η άδυναμία της κεντρικής έξουσίας όφειλόταν στην ενίσχυση τοπικών έξουσιών. Αυτές συνέχιζαν έξουσίες επί αίματοσυγγενικών ομάδων τύπου γένους και φρατρίας, καθεμιά από τις όποιες είχε εγκατασταθεί σε μία κόμη δική της.

Μέσα στους κόλπους τών κρατών τύπου έ θ ν ο υ ς σημειώθηκαν τέσσερες διαφορετικές εξελίξεις: 1) ή κεντρική έξουσία έξασθένησε μέχρι σημείου εξαφανίσεως και οί τοπικές κοινότητες αυτοδιατέθηκαν ως δ ή μ ο ι, σ υ σ τ ή μ α τ α δ ή μ ω ν ή και π ό λ ε ι ς· 2) αντίθετα, ή κεντρική έξουσία ενισχύθηκε και συγκράτησε την ένότητα του κράτους, άκόμη και όταν στο έσωτερικό του αναπτύχθηκε άστικό κέντρο τύπου πόλεως· 3) επήλθε ίσορροπία κεντροφύγων και κεντρομόλων δυνάμεων, όποτε οί κώμες του έθνους που εξελίχθηκαν σε πόλεις δεν αποσπάσθηκαν από αυτό, αλλά σχημάτισαν κ ο ι ν ό ν, δηλαδή όμοσπονδία ή συνομοσπονδία· 4) τέλος, όλόκληρο το κράτος έ θ ν ο υ ς έγινε κράτος π ό λ ε ω ς.

Μερικὲς ἀπὸ τὶς πρωτογενεῖς ἐκβάσεις τοῦ κράτους ἔθνοϋς ἔδωσαν δευτερογενῶς καὶ αὐτὲς κράτη πὸ λεωϋ. Κράτη τύπου δῆμου ἢ συστήματος δῆμων ἐξελίσσονταν σὲ κράτη τύπου πὸ λεωϋ. Πόλεις κοινῶν ἀποστάτησαν καὶ ἔμειναν ἀνεξάρτητες γιὰ κάποια διαστήματα, μερικὲς μάλιστα ἐπανελημμένα. Τὸ ἴδιο πέτυχαν ἀκόμη καὶ πὸ λειϋ ἐθνικοῦ κράτους μὲ ἰσχυρὴ κεντρικὴ ἐξουσία, ὑπὸ ὀρισμένες εὐνοϊκὲς περιστάσεις.

Ἡ περίοδος παραγωγῆς κρατῶν πὸ λεωϋ, κατὰ τὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα, ἀρχισε γύρω στὸ 1000 π.Χ. καὶ ἔληξε γύρω στὸ 350 π.Χ. Στὸ τέλος αὐτῆς τῆς περιόδου ὁ ἑλληνικὸς κόσμος εἶχε περὶ τὰ 350 κράτη τύπου πὸ λεωϋ, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ 250 ἦσαν ἀνεξάρτητα καὶ τὰ ὑπόλοιπα μέλη κοινῶν. Ἡ ροπὴ πρὸς τὴ δημιουργία κρατῶν τύπου πὸ λεωϋ ἢ τὸ μετασχηματισμὸ σὲ πὸ λειϋ κρατῶν ἄλλου τύπου ἦταν ἀκατανίκητη. Τὰ αἷτια αὐτῆς τῆς ροπῆς ἦσαν ποικίλα: δὲ μπορούσε νὰ συμβεῖ διαφορετικὰ μέσα σὲ τόση διάρκεια χρόνου καὶ τόση ἔκταση χώρου. Ἐπισημαίνουμε τὰ τυπικότερα. Οἱ ὀλιγάνθρωπες ὀμάδες μεταναστῶν ἢ προσφύγων πὸ εἰσχώρησαν ἀνάμεσα σὲ ξένους πληθυσμοὺς ὑποχρεώθηκαν νὰ ἰδρῦσουν μικροσκοπικὰ κράτη. Ἡ ταχύτερη ἢ βραδύτερη ἐξέλιξη αὐτῶν τῶν κρατῶν σὲ πὸ λειϋ ἦταν ἀναπόφευκτη, κάτω ἀπὸ τὶς συνθήκες πὸ ἀναφέραμε. Τὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὲς οἱ μικρὲς κοινότητες δὲ θέλησαν νὰ ἐνωθοῦν μὲ ἄλλες, συγγενικὲς καὶ γειτονικὲς, δείχνει ὅτι πολὺ γρήγορα εἶχαν διαπιστώσει ὅτι ἦσαν αὐτοδύναμες καὶ αὐτάρκειες. Μερικὲς ἀπὸ τὶς πρωτογενεῖς αὐτόνομες ὀωρικὲς ἐγκαταστάσεις στὴν Πελοπόννησο καί, ἀργότερα, στὴν Κρήτη ἰδρυσαν ἀποικίες πολὺ κοντὰ τους, ἀποικίες πὸ ἐμφανίζονται στὴ συνέχεια ὡς ἀνεξάρτητα κράτη. Τὸ γεγονὸς ὅτι οὔτε ἡ συγγένεια οὔτε ἡ γεωγραφικὴ συνέχεια ἴσχυσαν γιὰ τὴ δημιουργία περισσότερο ἐκτεταμένου κράτους πείθει ὅτι κάποιος ἄλλος παράγων ἦταν περισσότερο ἀποφασιστικός: αὐτὸς θὰ ἦταν ἡ ἐμπειρία πὸ εἶχε ἀποκτηθεῖ στὴ μητρόπολη ὅτι οἱ μικρὲς κοινότητες ἦσαν σὲ θέση νὰ αὐτοδιοικοῦνται σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ δισταγμὸ πειραματισμοῦ μὲ μεγαλύτερες κρατικὲς μονάδες. Οἱ ὑπόλοιπες πὸ λειϋ ἰδρῦθηκαν, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, ἔπειτα ἀπὸ τὴ διάσπαση κρατῶν τύπου ἔθνοϋς κατὰ χώραν. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσιν λειτούργησε ὁ συνδυασμὸς ἄλλων παραγόντων: ἀναπτύχθηκαν τοπικὰ συμφέροντα, συνήθως ἀντίθετα μὲ τὰ συμφέροντα ἄλλων κοινοτήτων τοῦ ἴδιου ἔθνους, καὶ δοκιμάσθηκε ἡ ἰκανότητα τῶν τοπικῶν ἀρχῶν νὰ λύουν τὰ τοπικὰ προβλήματα κατὰ τρόπο πὸ νὰ μὴ χρειάζεται ἡ ἀνάμειξη τῶν ἀπομακρυσμένων καὶ ἀρχαϊκῶν κεντρικῶν ἀρχῶν.

Ἡ ροπὴ πρὸς ἰδρυση κρατῶν τύπου πὸ λεωϋ ἐξασθένησε κατὰ τὰ μέσα τοῦ τέταρτου αἰῶνα π.Χ., ἀφοῦ μετασχηματίσθηκαν σὲ πὸ λειϋ τὰ τελευταῖα συστήματα δῆμων πὸ ἀπέμεναν ἀκόμη καὶ ἐνισχύθηκαν τὰ κοινὰ καὶ τὰ

συγκεντρωτικά έθνηκράτη· τέλος ή έκβαση τών συγκρούσεων του Φιλίππου Β' με έλληνικά κράτη τύπου π ό λ ε ω ς έδειχνε ότι αυτός ο τύπος κράτους δέν θα μπορούσε νά επιβιώσει. Κατά την έλληνιστική εποχή, κατά την όποία επιβλήθηκαν ώς υπερδυνάμεις οί μοναρχίες τών διαδόχων, οί έλληνικές π ό λ ε ι ς είτε ύποτάχθηκαν στη μία ή στην άλλη από αυτές είτε έγιναν δορυφόροι τους, είτε έντάχθηκαν σ' ένα από τά δύο κ ο ι ν ά, τó άρχαϊκό και τó αίτωλικό, είτε φυτοζώησαν και παρήκμασαν.

Αφού ίχνογραφήσαμε με πολύ άδρες γραμμές τις συνθήκες τής παραγωγής κρατών τύπου π ό λ ε ω ς στα πλαίσια τής άρχαίας έλληνικής ίστορίας, θα συνεχίσουμε με τόν ίδιο τρόπο σέ έκτιμήσεις σχετικές με τις επιδράσεις πού είχε ο ίδιος τύπος κράτους στην έλληνική ίστορία. Τονίζουμε ότι μās ενδιαφέρει ή έπισήμανση τών επιδράσεων τής π ό λ ε ω ς ώς τύπου κράτους και όχι τών π ό λ ε ω ν ώς άτομικών κρατών.

Η π ό λ η επέδρασε πρώτιστα επάνω στην ίδια: δηλαδή διαμόρφωσε τόν έαυτό της. Η ώριμη π ό λ η διαφέρει πάρα πολύ από την πρώιμη. Οί π ό λ ε ι ς πού προήλθαν από διάσπαση φύλου έμοιαζαν άρχικά με τó μητρικό φύλο ώς πρòς τις δομές και τις λειτουργίες του: ήσαν, κυριολεκτικά, μικρογραφίες του. Οί ίωνικές π ό λ ε ι ς παρέλαβαν από τó ίωνικό έ θ ν ο ς τή διαίρεσή του σέ τέσσερες φυλές, οί δωρικές π ό λ ε ι ς συνέχισαν τή διαίρεση του δωρικού έθνους σέ τρεις φυλές. Οί άρχικές διαφορές τών π ό λ ε ω ν σέ σχέση με τó έθνος τους περιορίζονταν στο χαρακτήρα τών μèn και του δέ και στη συνείδηση αυτού του γεγονότος. Ός πρòς τόν χαρακτήρα, είδαμε ότι, ένω τά έθνη στηρίζονταν στη συγγένεια, οί π ό λ ε ι ς καθορίστηκαν γεωγραφικά. Ακόμη και π ό λ ε ι ς με όμοιογενή πληθυσμό Ίώνων ή Δωριέων δέν ήσαν πιά οί Ίωνες, οί Δωριείς, αλλά κλάσματα του αντίστοιχου έθνους πολιτικά αυθυτόστατα. Αυτή ή κατάσταση έκφράσθηκε με την επικράτηση νέων διακριτικών όνομάτων: οί Δωριείς πού έγκαταστάθηκαν στην Κόρινθο ήσαν από πολιτική άποψη όχι Δωριείς, αλλά Κορίνθιοι.

Αυτή και μόνη ήταν ή πρώτη διαφοροποίηση τής π ό λ ε ω ς από τó έ θ ν ο ς. Έπειτα ή π ό λ η απομακρύνθηκε περισσότερο από τó έ θ ν ο ς, καθώς ύποχρεώθηκε νά αντιμετώπισει νέες άνάγκες. Αυτή ή απομάκρυνση έγινε βαθμιαία. Ένδιαφέρον έχει ή παρακολούθηση τών ίωνικών και τών δωρικών φυλών στις ίωνικές και στις δωρικές π ό λ ε ι ς. Σέ πρώτη φάση οί π ό λ ε ι ς δέν τις έθιζαν, άνέθεσαν όμως σ' αυτές νέα καθήκοντα. Έτσι ή π ό λ η τών Άθηναίων και διάφορες δωρικές π ό λ ε ι ς χρησιμοποίησαν τις φυλές ώς έκλογικούς συλλόγους: κάθε φυλή άναδείκνυε χωριστά τά μέλη τών βουλευτικών σωμάτων και άλλων συλλογικών άρχών. Οί μεγάλες στρατιωτικές μονάδες τών Λακεδαιμονίων αντίστοιχούσαν στις τρεις φυλές

πὸ κληρονόμησαν ἀπὸ τὸ ἀδιαίρετο δωρικὸ ἔθνος. Ἐπόμενη φάση ἦταν ἡ προσθήκη νέων φυλῶν στὶς παλαιές. Τοῦτο ἔγινε σὲ π ὁ λ ε ι ς πὸ δέχθησαν στοὺς κόλπους τοὺς νέους πολίτες. Αὐτοὶ δὲ μπορούσαν νὰ καταταγοῦν στὶς παλαιές φυλές, γιατί ἦσαν κλειστὲς στοὺς ξένους, καθὼς τὰ μέλη τοὺς συνδέονταν μὲ συγγενικοὺς δεσμοὺς καὶ μὲ κοινὲς λατρεῖες. Ὅταν ἡ π ὁ λ η τῶν Ἐφεσίων ἐνέγραψε νέους πολίτες, πολλαπλάσιους ἀπὸ τοὺς παλαιούς, οἱ παλαιές φυλές συμπτύχθησαν σὲ μία. Περισσότερο ριζικὸ μέτρο ἦταν ἡ ἀντικατάσταση ὅλου τοῦ συστήματος τῶν ἀρχαίων φυλῶν, ἀπὸ ἓνα νέο, τεχνητό, στηριζόμενο σὲ γεωγραφικὴ βάση. Μερικὲς π ὁ λ ε ι ς πῆγαν πιὸ πέρα: ἀνέθεσαν τὶς λειτουργίες πὸ ἐπιτέλεσαν ὡς τότε οἱ φυλές σὲ δήμους. Μὲ τὰ δύο τελευταῖα βήματα οἱ π ὁ λ ε ι ς, κοινότητες τοπικὰ διαμορφωμένες καὶ καθορισμένες, καταργοῦσαν καὶ τὰ τελευταῖα κατάλοιπα τοῦ αἵματοςυγγενικοῦ ἔθ ν ο υ ς.

Στὰ κράτη ἔθ ν ῶ ν, πὸ ἀπέμειναν κατὰ τὴν κλασσικὴ ἐποχὴ, οἱ πολιτειακὲς ἐξελίξεις ὀδήγησαν εἴτε στὴν ἐνίσχυση τῆς παραδοσιακῆς μοναρχίας εἴτε στὴν ἀνατροπὴ τῆς ἀπὸ τὴν ἀριστοκρατία. Τὰ σ υ σ τ ῆ μ α τ α δ ῆ μ ω ν ἀναδύονται στὸν ἱστορικὸν ὀρίζοντα μὲ ἀριστοκρατικὰ πολιτεύματα. Μόνη ἡ π ὁ λ η γνῶρισε ἐπὶ πλέον αὐτῶν τῶν πολιτευμάτων, τὴν τιμοκρατία, τὴν τυραννίδα καὶ τὴ δημοκρατία. Αὐτὰ τὰ τρία πολιτεύματα δὲν ὑπῆρξαν ἀπότοκα τῆς π ὁ λ ε ω ς, ἀλλὰ, ὅπως τὸ διέκρινε ἡδὴ ὁ Ἄριστοτέλης, τοῦ ἐκάστοτε συσχετισμοῦ δυνάμεων τῶν κατὰ χώραν κοινωνικῶν ομάδων. Ὡστόσο ἡ π ὁ λ η δὲν ὑπῆρξε ἀπλῶς ὁ χῶρος, μέσα στὸν ὁποῖον γεννήθηκαν καὶ ἔπασαν τιμοκρατίες, τυραννίδες καὶ δημοκρατίες. Ἐνέκλειε καὶ ἡ ἴδια παράγοντες πὸ συντέλεσαν ἰδίως στὸ ρυθμὸ τῶν πολιτειακῶν μεταλλαγῶν καὶ στὴν εἰδικὴ φυσιογνωμία τῆς ἑλληνικῆς τιμοκρατίας, τῆς ἑλληνικῆς τυραννίδας καὶ τῆς ἑλληνικῆς δημοκρατίας. Ἴσως τὸ μικρὸ μέγεθος τῶν π ὁ λ ε ω ν ἐξηγεῖ τὴν ταχύτητα, μὲ τὴν ὁποία συγκεντρώνονταν καὶ δροῦσαν οἱ δυνάμεις πὸ ἐπέβαλλαν ἢ κατέλυναν τὰ διάφορα καθεστῶτα. Ὁ ἴδιος παράγων ἔκαμε δυνατὴ τὴν ἐπικράτηση, ἀλλὰ καὶ τὴ λειτουργία, τῆς ἄμεσης δημοκρατίας. Ἡ ἄμεση δημοκρατία σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ μικρὸ μέγεθος τῶν πόλεων ἔφθασε στὰ ἀκραῖα ὅρια συμμετοχῆς τῶν πολιτῶν στὰ κοινὰ καὶ ἀξιοποιήσεώς τους ἀνάλογα μὲ τὶς ἱκανότητές τους.

Ἀπὸ τὴν πρώτη ἐμφάνισή της ἡ π ὁ λ η ὑπῆρξε τύπος κράτους πιὸ προχωρημένος καὶ πιὸ ἀποτελεσματικὸς σὲ σχέση μὲ τοὺς τύπους ἔθ ν ο υ ς, δ ῆ μ ο υ καὶ σ υ σ τ ῆ μ α τ ο ς δ ῆ μ ω ν. Καὶ αὐτοὶ οἱ τύποι βελτιώθηκαν βαθμιαῖα, ἀπὸ ἐσωτερικοὺς λόγους ἢ καὶ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς π ὁ λ ε ω ς. Ἀλλὰ δὲν τὴν ἔφθασαν ποτέ, γιατί καὶ ἐκείνη ἐξελισσόταν, καὶ μάλιστα μὲ μεγαλύτερη ταχύτητα. Μερικὰ συστήματα δῆμων ἔγιναν π ὁ λ ε ι ς νωρίτερα ἀπὸ τὴν ὀρίμανση τῶν κατάλληλων

τοπικῶν συνθηκῶν. Τοῦτο προῆλθε ἀπὸ τὰ προοδευτικὰ στοιχεῖα τῆς κοινότητος, ποὺ ἤθελαν νὰ τὴν ἐκσυγχρονίσουν· μαρτυροῦνται ὁμως καὶ ἐπεμβάσεις φιλικῶν ξένων δυνάμεων πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση. Γνωρίζουμε ἐπίσης περιπτώσεις ἐπιστροφῆς κοινότητος ἀπὸ τὴ μορφή π ὄ λ ε ω ς σ τ ῆ μορφή σ υ σ τ ῆ μ α τ ο ς δ ῆ μ ω ν, ὅλες κατ' ἀπαίτηση ἐχθρικῆς ξένης δυνάμεως. Ἔτσι φαίνεται καθαρὰ ὅτι ἡ π ὄ λ η λογιζόταν γενικὰ ὡς πηγὴ πλεονεκτημάτων γιὰ τὴν κοινότητα καί, κατ' ἐπέκταση, γιὰ τοὺς φίλους τῆς καὶ ὅτι, συνακόλουθα, ἡ ἀπώλεια αὐτῆς τῆς ιδιότητος εἶχε γι' αὐτὴ δυσμενεῖς συνέπειες, ἐνῶ συνέφερε τοὺς ἐχθρούς. Ἄν μάλιστα συνέβαινε ἡ π ὄ λ η ποὺ διαλύθηκε νὰ ἦταν δημοκρατικὴ, ἡ διάλυσή τῆς ἱκανοποιούσε ἐκ τῶν ὑστέρων τοὺς ὀλιγαρχικοὺς ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὶς κῶμες.

Ἔχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἡ π ὄ λ η ἔδειξε μεγάλον ἐγωισμόν παρέχοντας πολιτικὰ δικαιώματα σὲ ξένους μόνο κατ' ἐξαίρεση. Αὐτὸ τὸ φαινόμενο δὲν ἀποτελεῖ ιδιότητα τῆς π ὄ λ ε ω ς. Πρῶτα ἀπὸ ὅλα ἐντοπίζεται σὲ ὀρισμένες π ὄ λ ε ι ς, καὶ μάλιστα ὄχι σ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ἱστορίας τους. Οἱ Ἀθηναῖοι ὑπῆρξαν πολὺ φειδωλοὶ σὲ πολιτογραφήσεις κατὰ τὸν τέταρτον αἰῶνα, καὶ κατὰ τὸν προηγούμενον ἀφαίρεσαν τὴν ἀθηναϊκὴν ἰθαγένεια ἀπὸ πολίτες ποὺ εἶχαν ἓνα γονεῖα μὴ Ἀθηναῖοι. Οἱ ἴδιοι ὁμως ἐνέγραψαν τοὺς καταλόγους τοὺς νέους πολίτες κατὰ τὸ τέλος τοῦ ἔκτου αἰῶνα. Ἡ ἀρχαϊκὴ Σπάρτη δὲν ἦταν τόσο ἀποκλειστικὴ ὅσο ἡ κλασσικὴ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ παρατηροῦμε ὅτι οἱ περισσότερες ἀπὸ τίς πόλεις τῆς Κρήτης, πολλὰς τῆς Ἰωνίας καὶ τῆς Δωδεκανήσου, καθὼς καὶ ἡ Κυρῆνη δέχθησαν νέους πολίτες σὲ πολὺ μεγάλα ποσοστά· στὴν Ἐφεσο, μάλιστα, οἱ νέοι πολίτες ἦσαν πολλαπλάσιοι ἀπὸ τοὺς παλαιούς. Τέλος δὲ φαίνεται ὅτι τὰ κράτη τύπου ἔ θ ν ο υ ς ἢ σ υ σ τ ῆ μ α τ ο ς δ ῆ μ ω ν ἦσαν ιδιαίτερα πρόθυμα σὲ πολιτογραφήσεις. Γενικὰ ἀποκομίζουμε τὴν ἐντύπωση ὅτι ὅλες οἱ ἀρχαῖες κοινότητες, ἔ θ ν η, σ υ σ τ ῆ μ α τ α δ ῆ μ ω ν, π ὄ λ ε ι ς, ἔτειναν κατ' ἀρχὴν νὰ διατηρήσουν τὴν ἥδη κεκτημένη ὁμοιογένειά τους ἢ νὰ ἐνισχύσουν τὴν ὑπὸ διαμόρφωση συνοχὴν τους. Ὄταν συνέτρεχαν καὶ ἄλλοι λόγοι, αὐτὴ ἡ τάση γινόταν ἐντονότερη ἢ, ἀντίστροφα, ἐξασθενοῦσε. Οἱ Σπαρτιάτες ἐκλείσαν τελείως τὰ σύνορα τῆς κοινότητός τους σὲ ξένους, ὅταν ὑπέβαλαν τοὺς ἄνδρες σὲ καθεστῶς διαρκοῦς ἐπιστρατεύσεως καὶ τὰ ἀγῶρια σὲ ἀγωγή ποὺ ἔτεινε νὰ τὰ καταστήσει πειθαρχικοὺς στρατιῶτες καὶ πολίτες. Ἄς φαντασθοῦμε ἓνα ξένο νὰ γίνεται πολίτης τῆς Σπάρτης, χωρὶς νὰ ἔχει ὑποστῆ αὐτὴ τὴν ἀγωγή: θὰ ἦταν ἓνα στοιχεῖο ἀναφομοίωτο καὶ ἐπικίνδυνο. Ἡ εἰσδοχὴ νέων πολιτῶν στὸ πολιτικὸ σῶμα τῶν Ἀθηναίων ἐγίνετο πλάισια τῶν δημοκρατικῶν μεταρρυθμίσεων τοῦ Κλεισθένη, ὄχι μόνο γιὰ νὰ δοθεῖ τὸ πλεονέκτημα τῆς πολιτείας σὲ στοιχεῖα ποὺ δὲν τὸ εἶχαν, ἐνῶ ἦσαν ἐγκατεστημένα στὴν Ἀττικὴ ἀπὸ πολλοὺς αἰῶνες, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ αὐξηθεῖ ὁ ὄγκος τῆς δημοκρατικῆς παρατάξεως. Τὸ ἀντίστροφο μέτρο, ἢ ἀφαίρεση τῶν πολιτικῶν δικαι-

ωμάτων από εκείνους πού είχαν πατέρα ή μητέρα μη αθηναϊκής καταγωγής, ψηφίσθηκε όταν ή ιδιότητα του Ἀθηναίου πολίτη συνεπαγόταν ύλικές απολαβές, οί όποίες θά ήσαν τόσο μεγαλύτερες όσο λιγότεροι θά ήσαν οί δικαιοῦχοι. Μεγάλους ἀριθμούς νέων πολιτῶν δέχθηκαν π ό λ ε ι ς με πληθυσμό κατώτερο από τις ἀνάγκες τους, ιδίως σέ θέματα αὐτάρκειας καί ἀσφαλείας.

Ἐπίσης λανθασμένη εἶναι ή ἄποψη, κατά την όποία ή π ό λ η εἶναι ὑπεύθυνη για τόν πολιτικό κατακερματισμό τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Ἐπίσης τὰ ἔθ ν η καί τὰ σ υ σ τ ή μ α τ α δ ή μ ω ν, καί τὰ κ ο ι ν ἄ τοποθέτησαν τήν ἀνεξαρτησία τους ὑψηλότερα ἀπό τήν ἐθνική ἐνότητα. Ἐξ ἄλλου ή παγκόσμια ἱστορία μᾶς διδάσκει ότι τὰ κράτη ὄχι μόνον εἶναι ἀπρόθυμα νά παραιτηθοῦν ἀπό τήν αὐτονομία τους, για νά μετάσχουν σ' εὐρύτερο κρατικό σχηματισμό, ἀλλά καί προβάλλουν ἐνοπλη ἀντίσταση. Τὰ μεγάλα κράτη ὄλων τῶν ἐποχῶν σχηματίσθηκαν με τήν ἐπιβολή κάποιου ἰσχυροῦ στοὺς ἀσθενέστερους. Ἡ διάσπαση τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων σέ πολλά κράτη δέν ὀφείλεται στήν π ό λ η, ἀλλά στο γεγονός ότι κανένα ἑλληνικό κράτος, π ό λ η, ἔθ ν ο ς, ἀργότερα ἑλληνιστική μοναρχία, δέν ἀπέκτησε τή δύναμη πού χρειάζόταν για νά προσαρτήσει ὅλα τὰ ἄλλα.

Ἐξ ἴσου ἀβάσιμες εἶναι δύο ἄλλες γνώμες, ἀντίθετες μεταξύ τους. Ἡ μία ἀποδίδει στήν πόλη τήν ἀνάπτυξη τοῦ ἀτομικισμοῦ. Ἡ ἄλλη τήν κατηγορεῖ ότι συνέθλιψε τὸ ἄτομο καί μεταφέρει σ' αὐτήν τὸ χαρακτηρισμό τῆς κόλασης ἀπό τὸν *Dante: c i t t à d o l e n t e* (πόλη πού ὑποφέρει).

Ἐπίσης ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἀτομικισμοῦ ἦταν ἄσχετη με τήν π ό λ η, φαίνεται ἀπό τις ἀκόλουθες παρατηρήσεις: Ὁ ἀτομικισμός ἔκαμε δύο ἄλματα κατά τήν ἑλληνική ἀρχαιότητα. Τὸ πρῶτο ἄλμα ἔγινε κατά τήν ἀρχαϊκή ἐποχή μέσα στίς π ό λ ε ι ς, ἀλλά περιορίσθηκε στοὺς ἀριστοκρατικούς καί ἐπιχειρηματικούς κύκλους. Τὸ δεύτερο ἄλμα ἔγινε κατά τήν ἑλληνιστική ἐποχή. Τότε ὁ ἀτομικισμός διαδόθηκε σ' εὐρύτερους κύκλους. Ἀλλά τοῦτο συνέβη μέσα σέ π ό λ ε ι ς πού εἶχαν πιά ἀποβάλλει τὸ πνεῦμα τῆς π ό λ ε ω ς καί ἔξω ἀπό π ό λ ε ι ς, στὰ πλαίσια τῶν ἑλληνιστικῶν μοναρχιῶν.

Ἡ ἀντίληψη τῆς π ό λ ε ω ς ὡς κράτους πού καταπίεζε τοὺς πολίτες του ἔχει τροφοδοτηθεῖ ἀπό τήν ὄλη εἰκόνα τῆς Σπάρτης καί ἀπό τήν ἐνίοτε καχύποπτη ή καί δεσμευτική συμπεριφορά τοῦ αθηναϊκοῦ δήμου ἀπέναντι σέ δημόσιους ἄνδρες ή σέ πολίτες πού ἔδειξαν ἀντικομοφορμιστικές διαθέσεις. Ἀλλά αὐτὰ τὰ φαινόμενα δέν ἀφοροῦν τήν π ό λ η. Ἀναφέρονται σέ δύο συγκεκριμένες π ό λ ε ι ς καί μάλιστα σέ συγκεκριμένες φάσεις τῆς ἱστορίας τους. Ἡ περίπτωση τῆς Σπάρτης καί τῶν δωρικῶν πόλεων τῆς Κρήτης συνδυάζει ἀρχαϊκά, προπολιτικά, κατάλοιπα με μέσα πρὸς ἐξυπηρέτηση τοῦ στρατοκρατικοῦ χαρακτήρα αὐτῶν τῶν κοινοτήτων. Ἡ περίπτωση

τῆς Ἀθήνας συνδέεται μὲ τὴν παθολογία τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας, ὄχι κὰν μὲ τὴν ὅλη ἀθηναϊκὴ δημοκρατία. Ἐξ ἄλλου αὐτὴ ἡ ἀρνητικὴ τοποθέτηση ἀπέναντι στὴν ἑλληνικὴ π ὀ λ η ὀφείλεται σὲ φιλελεύθερο οὐμανιστὴ τοῦ 19ου αἰώνα.

Μερικοὶ νεότεροι ἱστορικοὶ διακρίνουν στὴν πόλη τὸ γενεσιουργὸ παράγοντα τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἢ τουλάχιστον τῶν περισσότερο χαρακτηριστικῶν ἐκφάνσεών του. Ἔτσι ἔχει λεχθεῖ ὅτι ἡ π ὀ λ η ἐνέπνευσε καὶ θεμελίωσε τὸν ἑλληνικὸ πολιτισμὸ· ὅτι ἦταν ὁ μοναδικὸς φορέας του· ὅτι δημιούργησε καὶ προστάτευσε τὶς τέχνες· ὅτι, ἀφοῦ ἔγινε ἐστία τοῦ ἠθικοῦ, πνευματικοῦ, αἰσθητικοῦ, κοινωνικοῦ καὶ πρακτικοῦ βίου, τοὺς ἀνέπτυξε καὶ τοὺς ἐμπλούτισε ὅσο καμμία ἄλλη πολιτικὴ κοινωνία· ὅτι παρήγαγε τὴν τραγωδίαν καὶ τὴν κωμωδίαν, τὴν κλασικότητα καὶ τὸ κάλλος, τὴν πνευματικὴν χειραφέτησιν· ὅτι ἔπλασε τὸν πολίτην. Τολμῶ νὰ παρατηρήσω ὅτι ὅλα αὐτὰ καὶ ἄλλα ὅμοια ἔχουν διατυπωθεῖ δογματικά, ἐμπειρικά. Ὅτι ὑπάρχει κάποια σχέση ἀνάμεσα στὴν π ὀ λ η καὶ στὶς ἀνώτερες μορφὰς τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴν καὶ τὴν κλασσικὴν ἐποχὴν, εἶναι ἀναμφισβήτητο. Πρέπει ὅμως νὰ διακριθεῖ ἡ συμβολὴ τῆς π ὀ λ η ἀπὸ τὴν συμβολὴν ἄλλων παραγόντων, ἐντοπισμένων σὲ π ὀ λ η ι ς. Οἱ ἔρευνές μου δὲν καλύπτουν αὐτὸν τὸν τομέα. Ἔχω ὅμως μερικὰς ἀπόψεις ἢ ὑποθέσεις πρὸς ἐπαλήθευσιν. Θὰ ἀναφέρω μερικὰ ἐνδεικτικὰ παραδείγματα τῶν δύο περιπτώσεων. Νομίζω ὅτι δὲν εἶναι ἡ πόλις ποὺ παρήγαγε τὸν πολίτην καὶ τὸ νόμον. Ἡ βασιλευσμένη π ὀ λ η ι ς δὲν εἶχε οὔτε πολίτες οὔτε νόμους. Καὶ οἱ μὲν καὶ οἱ δὲ εἶναι προϊόντα ὄχι τῆς π ὀ λ η ι ς, ἀλλὰ τῆς ἀριστοκρατίας μέσα στὶς π ὀ λ η ι ς. Πρῶτοι πολίτες ἦσαν οἱ ἀριστοκράτες – ὅλοι ἢ ἓνα μέρος ἀπὸ αὐτοὺς – ποὺ πῆραν στὰ χέρια τοὺς τὴν διακυβέρνησιν τῆς π ὀ λ η ι ς, μετέχοντας στὴν ἐκκλησίαν τοῦ δήμου καὶ ἐκλέγοντας τοὺς ἄρχοντας. Οἱ ἀρχαιότεροι νομοθέτες ἀνῆκαν στὸ ἴδιον κοινωνικὸ στρώμα καὶ ἐργάσθησαν, ὅταν ἐπικρατοῦσε αὐτό. Κλήθηκαν νὰ συντάξουν νόμους, γιὰτὶ οἱ παλαιοὶ κανόνες δικαίου, οἱ θέμιστες, δὲν ἀνταποκρίνονταν στὶς νέες οἰκονομικὰς, κοινωνικὰς καὶ πολιτικὰς σχέσεις, συνθήκας καὶ ἀνάγκες, ποὺ ἀπαιτοῦσαν σύγχρονες δικαιοκρῆσεις, καὶ μάλιστα γραπτὰς. Ἀντίθετα, ἡ πλαστικὴ ἐξισορρόπησις, στὶς εἰκαστικὰς τέχνες καὶ στὴν ποίησιν, δυνάμεων ποὺ ὁρμοῦν ἐκ τῶν ἔνδον καὶ δυνάμεων ποὺ συγκρατοῦν τὶς πρῶτες καὶ συνέχουν τὸ ὅλον φαίνονται νὰ ἀνακλοῦν τὴν δυναμικὴν τῶν σχέσεων τῶν ἀτόμων καὶ τῆς π ὀ λ η ι ς. Μέτρον διακρίνει ἐπίσης τὴν συμπεριφορὰν τοῦ ἀτόμου ἀπέναντι στὸ περιβάλλον του. Ἀρμονία χαρακτηρίζει τὴν σύστασιν τοῦ πολιτικοῦ ὅλου καὶ τὶς σχέσεις του μὲ τὰ μέλη του. Οἱ ἐπαναστάσεις στρέφονταν ἐναντίον καθεστώτων, ὄχι ἐναντίον τῆς π ὀ λ η ι ς, ἢ ὅποια καταφάσκειται ὡς ἀναγκαῖον καὶ ἀναντικατάστατον πλαίσιον ἢ καὶ προστατευτικὸν περίβλημα τῶν ἀτόμων. Τὸ κάλλος στὰ καλλιτεχνικὰ δημιουργήματα ἴσως ὑποδηλώνει τὴν ἱκανοποίησιν τοῦ πολίτη ἀπὸ τὸ περιβάλλον του.

Γενικά ἡ πόλη δὲ συμπίπτει μὲ καμμία ἀπὸ τὶς ἱστορικὲς πόλεις. Ἡ πόλη εἶναι ὅ,τι αὐτὲς εἶχαν κοινό. Γιὰ τοῦτο πρέπει νὰ διακρίνομε μὲ κάθε δυνατὴ ἀκρίβεια τὴν ἐπίδραση τῆς πόλεως ἀπὸ τὴν ἐπίδραση κάθε συγκεκριμένης πόλεως ἢ τοῦ συνόλου τῶν πόλεων στὴν ἑλληνικὴ ἱστορία. Ἀλλὰ οἱ πόλεις δὲν ἦταν τίποτε ἄλλο παρὰ ἀναπτύξεις τοῦ ἴδιου τύπου κοινότητος. Ἐτσι ἡ πόλη ἦταν ἔμμεσα παραγωγὸς καὶ τῶν φαινομένων ποὺ πραγματοποιήθηκαν μέσα στίς πόλεις καί, τελικά, τῶν ἐπιδράσεων ποὺ ἄσκησαν οἱ πόλεις στὴν ἑλληνικὴ ἱστορία.